

ТЕАТРТАНУҒА КІРІСПЕ

Қазіргі заманғы театртану
мәселелері

«Театр тарихы идея тарихы ретінде: театр герменевтикасының тәжірибесі» мақаласында зерттеуші М. Молчанова театр өнерінің маңызды мәселелерін қарастырады. Оның айтуынша, ұзақ уақыт бойына театр тарихы театртануда мәселесі шешілген сала болып саналды, дәлірек айтқанда, барлық гуманитарлық ғылымдарға тән тарихи іргетас деп қабылданды. Театр тарихы театр үдерістерін зерттеудің маңызды жағы болды, ал шын мәнінде тірі театрмен, яғни заманауи театрмен жұмыс жасау әлдеқайда өзекті және қызықты.

1960-шы жылдардағы мәдени жарылыстың толқынында студент-театртанушылар, атап айтқанда Германияда, практикалық театр ғылымының тереңірек зерттеу мақсатында театр тарихын зерделуді толық қысқартуды талап ете бастады. Театртануды және әсіресе, театр өнерінің эволюциясының тарихын зерттеуді ғылым емес дегендерде табылды.

Сол арқылы театр ғылымын негіздеуде негізгі күмән анықталды – театртанудан тек мәдени-тарихи шолулар немесе драматургия тарихын немесе атақты актерлердің өмірбаяндарын зерттеуге негізделген кейбір деректер жиынтығы дегенде пікірлер айтылып жатты.

Театр тарихын жазу саласында әмбебап театр жылнамасын жасау мүмкіндіктеріне заманауи постмодернистік көзқарастар күмәнмен қарап отыр. Енді театр тарихын баяндаудың ауқымды жобаларын жасауға талпыныс көп сұранысқа ие болмауда, ал шығатын еңбектер көбінесе жеке тарихи тақырыптармен немесе кезеңдермен шектеледі. Сонымен қатар, зерттеу объектісі ретінде белгілі бір елдердің театрын дамытудағы нақты дәуірлер немесе сахналық өнердің жеке аспектілері, атап айтқанда, актерлік шеберліктің дамуы, режиссурадағы үрдістер және т.б. таңдалуы мүмкін.

Қазіргі заманғы мәдениеттегі жаһандану үдерістері әлемдік театр кеңістігін тұтастықпен қабылдауға мүмкіндік береді: Ян Фабр, Кристоф Марталер немесе Роберт Уилсон шығармашылығы тек ұлттық шеңбермен ғана анықтау, әрі сол немесе басқа еуропалық елдің театр өнері эволюциясының контекстіне ғана негіздеп қою дұрыс емес.

Мүмкін, осы ерекшелікпен жалпы әлемдік проблемаларға деген қызығушылықтың шиеленісуі, әлемнің әмбебап, өзекті суретінің құрылуы түсіндіріледі, оның бейнесі ұлтына немесе әлеуметтік мәртебесіне қарамастан еуропалық құндылықтардың кез келген тасымалдаушысының жүрегінде көрініс табуы мүмкін. Жалпы адамзаттың мәдени жадына әсер еткен Фабрдың «Олимп Құдайлары» немесе Марталердің «Еуропалықты өлтіру» спектакльдері осылай пайда болады. Осыған байланысты өзінің мәдени және эстетикалық жинақтық деңгейі бойынша осындай ұлттықтан жоғары театр феномендері Шпенглердегі «фауст мәдениеті» немесе Ницшедегі «аполлоникалық және дионисиялық» сияқты классикалық мәдениеттанушылық анықтамаларына ұқсас.

Қазіргі заманғы гуманитарлық білім үшін мәдениеттің тарихи және антропологиялық эволюциясы тұрғысынан қандай да бір нақты феноменін қарау үрдісі тән. Мәдениеттің деконструкциясына және барлық моральдық-этикалық құндылықтардың кеңдігіне жалпыеуропалық үрдіс бұрын жоққа шығарылмайтын беделге ие болған түрлі ғылыми тұжырымдамалардың ауқымды бақылауына алып келді.

Қазіргі заманғы еуропалық театртану өз зерттеулерінде тарихи аспектілерді белсенді қосуға тырысатын театрлық семиотика әдісіне «екінші тыныс» берді. Сонымен, Эрика Фишер-Лихте «театр семиотикасы» өзінің іргелі жұмысында театртанудың міндеті «театрды талдау және зерттеу жүйенің мағынасын туындататын жүйе ретінде, синхронды және диахронды масштабтарға қатысты, құрылған, барлық жерде қабылданған ереженің мызғымас қызмет етуі, сондай-ақ оның шектелуі, өзгертілуі, жойылуы, жаңа ережені белгілеуге дейін болады» деп жазады. Мәселен, театрдың барлық тарихы (кем дегенде еуропалық) қандай да бір театр мәдениетінің болмыс кезеңіндегі мәдени-тарихи және әлеуметтік институттармен, әрбір нақты дәуірдің үрдістері мен сипаттарымен сәйкес келуі тиіс.

Осыған байланысты Эрика Фишер-Лихте «театр семиотикасының» екінші томында қабылданған ауқымды тарихи талдау жақсы үлгі болып табылады, онда XVII ғасырдың белгілік жүйесінен, «жасанды белгі» үстемдігімен, XVIII ғасырға оның «табиғи белгілері» қалай өткендігі көрсетіледі. Кодтарды ауыстыру үшін негіз құрайтын орталық тарихи мәселе мұнда жалпы тарихи-герменевтикалық әдістермен шешіледі.

Ол пьесаны, режиссураны, ойынды, костюмдерді және бутафорияны, гримді, сценографияны, жарықтандыруды, театр архитектурасын, сахна механизмдерін, арнайы әсерлерді, менеджментті, көрермен аудиториясын және сынауды қамтиды. Әрбір көрсетілген элементтен немесе «атаудан» жеке тарих пайда болады, және сол немесе басқа тәсілмен жазылған барлық осы оқиғалар нәтижесінде заттың негізін: декорация тарихын, театр ғимаратының тарихын және т. б. құралады.

«Менің мақсатым театр тарихы туралы институт ретінде хронологиялық баяндауды қамтамасыз ету

болды. Сонымен қатар, театр оны қалыптастырған көптеген күштерден бөлек өмір сүруі мүмкін емес, өйткені мен театр қалай дамығанын ғана емес, сонымен қатар, ол әр түрлі жолдармен не үшін кетті деген сұрақтарға мүмкіндігінше жауап беруге ниет білдірдім». Сол арқылы театрдың тарихын қоғамдық-мәдени мекеме ретінде оған әсер ететін өзара байланысты факторлардың ең кең контекстінде түсіндіруге талпыныс жасалады. «Институт» ұғымына адам қызметінің басқа түрлеріндегі театрлық әсердің мүмкіндіктері туралы жалпы түсінік қарама-қайшы келеді.

Қазіргі театртанудың дамуында ұлтаралық қатынастар мен менталиттер арасындағы байланыстардың зерттеу бағыттарының маңызы зор. Сондықтан ерекше тарихи қызығушылықтың мәні артады және театр көрінісінің «рецептивті жағына», көпшілікке, көрерменге және оның театр үдерісіндегі рөлі неғұрлым көп бағыт алады.

Шетелдік театрлар қоғамдық институт ретінде театр тарихын «қайта жазу» қажеттілігі туралы жиі айтады. «Жазу» әдістемелік түрде терістеуді білдіреді. Ол алдыңғы нәтижелер мен тәжірибелердің салыстырмалылығын білдіреді, демек, ұрпақ үшін жеке немесе ерекше мәдени кодтар мен фреймдердің пайда болу алдындағы деректер мен дереккөздеріне қайта оралу қажеттілігін білдіреді. «Қайта жазу» әдістемелік бақылаудың ұраны бойынша барлық негізгі академиялық ұсыныстардың соңғы, бірақ түпкілікті қайта ойлауы емес, жаңа тілдік және баяндау жағдайды білдіреді, ол интерпретация мен қайта түсіндіру мүмкіндігін ашық қалдырады, бірақ сонымен бірге тарихтағы осы оқиғаның оқиғасы мен рецепциясы арасында үлкен бос орын қалыптастырады.

Театрдың тарихын сахна тілінің драматургия тілінен тәуелділігінің дәстүрлі әдеби контекстінен шығара отырып, театр үрдісінің бастамасына баса назар аудару, яғни театрдың тарихын вербальдік басымдылықтан арылту маңызды болып табылады. Ханс-Тис Леман «Постдрамалық театр» атты аса танымал жұмысында негізінен қазіргі заманауи театр өмірінің құбылыстарына шағымданады, ал театрлықтың мәні сол немесе басқа дәуірдің әдеби және сөздік үрдістеріне байланысты болуы міндетті емес.

Сондықтан да «театрдың дүниежүзілік тарихын» құрудың жаңа жобасын әліппесінен, театрдың генезисі мәселелерінен бірқатар аса маңызды әлеуметтік қызметтерді атқаратын көрініс ретінде бастау керек. Сахналық көріністің салт-дәстүрлік табиғаты өзінің эстетикасында дәуірдің аса маңызды идеологемаларын, мәдени кодтар мен ұжымдық «Тарихи бейсаналық» бейнесін көрсете отырып, қоғамның дамуы мен эволюциясымен бірге өзгеріп отырады.

Алайда, театр тарихы сахнаның социологиясы немесе антропологиясын зерттеумен шектелмейді, бірақ әртүрлі тарихи кезеңдердің идеологиялық стереотиптері мен модельдерінің белгілі бір жиынтығын құрайтын дискурстар мен мәтіндердің қосындысын зерттеумен айналысуы тиіс.

Осыған байланысты театрлық ойлаудың қалыптасу процесіндегі тұлғаның рөлін ешбір жағдайда елемеге болмайды: керісінше, әлеуметтік норманың бұзылуы, сол немесе басқа мәдени кезеңде қабылданған дәстүрлі парадигмадан бас тарту одан әрі даму үшін импульс болады. Егер Фуко терминологиясын қолданса, жаңа дүниетанымдық ұғымдардың жинақталуы ғылыми немесе перформативті бұрыластарға әкеп соқтыратын тарихи уақыттың бірыңғай ағымында жаңа «эпистемологиялық алшақтық» пайда болады.

Күнделікті практикада: өнерде, мәдениет қайраткерлерінің көпшілік алдында өзін-өзі таныстыру тәсілдерінде, саясатта және бұқаралық көріністерде театрлықтың жанама көріністерін зерттеу өте жемісті болуы мүмкін. «Театрлық» түсінігі («театрализация») мәдениет феномені ретінде қазіргі заманғы перформативті тәжірибелерді зерттеу үшін аса өзекті. Театр ойын-сауық өнерінің бір түрі ретінде қабылданбайды, бірақ ең кең мәдени-тарихи контекстке қосылады, өзі қоғамдық қатынастар мен өзара іс-қимыл үлгілерінің метафоры болады.

Осыған байланысты театр тарихын зерттеу антропология, әлеуметтану, әлеуметтік философия, медиа тарихы және мәдениеттану саласындағы зерттеулерге сүйенуі тиіс. Философтар мәдени үдерістерді сипаттау үшін кейбір ерекше театрлық категориялар мен құбылыстарды пайдаланады, сондай-ақ театрлар қазіргі ойшылдардың ой-өрісін пайдалана алады, олардың көмегімен әртүрлі тарихи театр шындықтарын құрастырады, театр тарихын гегельдік «дәуір рухы» немесе Фуконьң дүниетанымдық «эпистемасы» құрылымына қосады.

Ресейдің қазіргі заманғы театртану туралы пайымдай келе, жетекші театртанушы, шекспиртанушы А. Бартошевич былай деп атап өтті: біз қазір революцияға дейінгі уақытта болған және бүгін Батыста болған, театр сыншысы мен театртану, театр сыншысы мен театр тарихнамасы көп және көп бытыраңқы болып, принципті түрде әртүрлі мамандықтар болып табылатын театртану өмір сүру принципіне ораламыз. Батыста театр тарихымен университет ғалымдары айналысады. Кеңес дәстүріне сүйенсек, бұл бір жеке

дара мамандық. Театр сыншысы – бұл театрмен айналысатын журналист емес, бүгінгі театр туралы жазған және жазатын театртанушы. Бұл кәсіби, театр адамы, ол жазумен, дәрістермен және т.б. айналысуды шешті.

Әлемнің бірде-бір елінде бізде сияқты тұтас, ойластырылған, үйлесімді, көпжақты театрлық білім беру жүйесі болған жоқ.

Қазіргі Қазақстанның театртану саласы орыс театртану мектебінің негізінде қалыптасқанымен жеке дара мектеп болып қалыптасып үлгерді. Өткен ғасырдың 90 жылдары ашылған «Театртану» бөлімі қазіргі таңда еліміздің мандайалды театртанушылары мен театр сыншыларын тәрбиелеп шықты.

Еліміздің театрлық ландшафты да қызықты. 6 тілде сөйлейтін 60-тан астам театры бар Қазақстандық сахна өнері жыл өткен сайын даму үдерісін басынан өткеріп келеді. Кристофер Балм өз кітабында қарастырған қандай да бір театрдың түрлері елімізде әлі де қалыптасып, қанат жайып үлгермегенімен, жаңалыққа деген талпыныстар жас режиссерлер тарапынан ұлғайып келеді.

Режиссерлік жаңа ізденістерде жақсы нәтижелерге қол жеткізіп отыр. Сондықтан бүгінгі Қазақстандық театр үдерісінде физикалық театр, контемпорари арт, сайт-специфик, променад, «дала циркі» сияқты сан-алуан жанрлар өмірге келіп отыр.

Музыкалық театр және би театрлары, қуыршақ ұжымдары елімізде өз көрерменін қалыптастырған өнер түрлеріне жатады. Олардың өсіп-өркендеуіне екі түрлі әсерді байқауға: бірінші – елімізде өткізілетін гастрольдік сапарлар мен республикалық театр фестивальдері, екінші фактор – шетелдік, яғни Халықаралық театр фестивальдеріне ұжымдардың өздері барып қатысуы негізінде тығыз байланыстар орнап отыр.

Біз тағы да театр білімінің Батыс жүйесіне жақындадық, оның негізінде утилитаристік қабылдау жатыр. Өте қысқа уақыт ішінде адамдарға кәсіби тәсілдердің белгілі бір көлемін беру керек. Біздің мектептің негізінде көркем тұлғаны тәрбиелеу идеясы жатыр.

Бұл білім беру мен театрдың мақсаты. Өйткені, егер біз театрдың идеяларын әлемнің өзгеру тәсілі ретінде негізге алсақ (орыс театрының негізінде жатқан), онда мектеп әлемді «өзгертетін» адамдарды дайындайды. Ал егер біз мықты кәсіпқойлар даярлайтын болсақ онда білім беру жүйесі басқаша, және бұл реформа орыс театр мектебін кәсіби әдеттердің таза практикалық кешенін оқытумен алмастыра алады.

Сонымен біз театр зерттеушісі Кристофер Балмның «Театртануға Кембридждік кіріспе курсы» атты кітабының негізіндегі дәрістер циклін аяқтаймыз. Аталмыш оқулықтың негізгі мақсаты – қазіргі театртанудағы кездесетін әр түрлі тақырыптар мен бағыттардың, әдістер-тәсілдердің кең ауқымында өз бағытынан жаңылмас үшін, театр өнерін зерттеумен шұғылданатын білім алушыларға көмек көрсету.

Бұл кітап театртануды оқу пәні ретінде қарастырады. Мұнда жалпылама әдіснама, зерттеу әдістері мен тәсілдері, сан алуан мәселелері қарастырылады. Атап айтқанда, театрдың өзін драмалық, музыкалық, би театры, қуыршақ театры деп бөліп-бөліп қарастыра отырып, одан кейінгі қазіргі театрлық үдерісте кездесіп отырған перформативтік театрға кеңінен тоқталып, өз пайдамдауларын «Перформативтік эстетика» кітабының авторы Эрика Фихте-Лишер еңбектеріне сүйеніп айтады. Хэппенинтердің де жасалу жолдары мен ерекшеліктеріне кеңінен тарқата баяндайды.

Кітапта театртанудағы пәнаралық байланыстарға, қазіргі театртанудың әртүрлі әдіснамалық негіздермен, әдістермен толығып отырғандығын структурализм, постструктурализм, антропология, феноменология, мәдени материализм сынды басқа да зерттеу әдістерінің ерекшеліктері мен қолданылу аясына тоқталады.

Кітапта Қолданбалы театрға арнайы бір дәріс арналады. Мұнда театр мен оның айшықтау құралдарының өзге әлеуметтік, медицина, философия мен психология салаларына тигізіп отырған ықпалы жан-жақты тарқатыла айтылады. Мәселен, Кристофер Балм, драматерапия, білім беру мақсаттарына арналған театр, халықтың жекелеген топтарына арналған театр (мысалы, мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған (инклюзивтік) театр, қамауда отырғандарға арналған және т.б.), мұражайлардағы және мәдени және тарихи мұра орындарындағы интерактивті театр, дамуға арналған театр сияқты әртүрлі қызмет түрлерін қамтитын қолданбалы театр саласына жатқызады.

Зерттеуші көп жағдайда театр өнерін талдауда көрермендердің назарын, олардың реакцияларын үнемі жоғары бағалайтындығын байқатады. Сонымен қатар, бұл кітапта бүгінгі театрлық үдерісте кеңінен насихатталып жүрген неміс театр зерттеушісі Ханс-Тис Леманның «Постдрамалық театр» еңбегіне сілметер өте көп орын алады. Леман ұсынған постдрамалық театр терминін талдай отырып, оның Аристотель, Б. Брехт сынды театр теоретиктерінің еңбектеріне берген бағасын, көзқарастырына өзінің пікірін білдіреді.

Кітап: Театртануға кіріспе

Дәріс: Қазіргі заманғы театртану мәселелері

Кітап шын мәнінде театртану саласы үшін таптырмас оқулық. Театр өнерін пайымдауда, жаңаша ғылыми көзқарастармен тұжырымдауда таптырмас көмекші құрал. Театр өнерімен шұғылданатын ғалымдарға, магистранттар мен докторанттарға, болашақ театртанушыларға берері мол оқулық деп санаймыз. Келешекте бұл кітап Қазақстан театр өнерінің дамуына, театр ғылымының дамуына сөзсіз өз ықпалын тигізеді.